

СВІТОГЛЯДНІ УЯВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ У ТРАДИЦІЙНІЙ ВЕСНЯНІЙ ОБРЯДОВОСТІ (XX – XXI ст.)

У статті розкриваються закономірності функціонування й розвитку світоглядних уявлень українського народу та їх наукове осмислення.

Ключові слова: звичай, веснянки, народні традиції, ритуал, обряд.

Науковий інтерес до українських традицій у сьогоденні нашого народу в умовах поширення "масової культури" стає все більш актуальним. Адже збереження кращих українських традицій з метою збереження духовних цінностей – це турбота про розвиток народу, його майбуття.

Об'єктом дослідження є весняний цикл календарної обрядовості в етнокультурі українського народу.

Предметом дослідження стали світоглядні уявлення українців у традиційній весняній обрядовості в XX – XXI столітті.

Мета та завдання дослідження полягає у висвітленні специфіки весняної обрядовості українців, їх світоглядних уявлень в XX – XXI столітті у процесі змін.

Свята народного річного циклу мають глибокі корені. На думку О.Потєбні коріння обрядової культури українців сягають доби первісного ладу. Деякі дні впродовж року пов'язані з обрядами, які не мають прямого відношення до людини, її праці. В них можна простежити зв'язок, пов'язаний із змінами у природі, та намагання впливати на явища природи. Це обряди, пов'язані із землеробством. Так, людина навесні намагається вплинути на природу, тому з цим періодом пов'язаний цілий ряд обрядових дій.

Календарні обряди – найдавніший вид народної творчості. Зародження обрядів пов'язане з ранніми етапами розвитку людства. Календарна обрядовість є невід'ємною складовою життєдіяльності людини. З давніх часів основним заняттям українців було землеробство. Не випадково, що традиційна календарна обрядовість нашого народу носить яскраво виражений аграрний характер.

Зміни пір року супроводжувалися ритуальними діями, пов'язаними із шануванням сил природи, умилостивленням її, адже від неї залежав добробут господаря та його родини.

Після прийняття християнства князем Володимиром відбувся складний процес поєднання дохристиянських та християнських вірувань. Попередні міфологічні персонажі доповнилися євангельськими, які були здатні допомогти людині в її житті. Треба підкреслити, що під впливом християнства окремі елементи трансформувалися, але в цілому обряди зберегли свій первинний зміст та структуру.

В давнину в Україні рік розпочинався березнем: "Початок нового року в березні мав вагомий підстави: він збігався з пробудженням природи, приходом весни, початком сільсько-господарських робіт"¹.

В XVI ст. початок року було перенесено на січень та запроваджено літочислення від Різдва Христового. Весняні народні обряди пов'язані з приходом господарського року: "В основі міфологічної схеми розуміння явищ природи лежить версія – весна проганяє зиму... Дух рослини, який вмирав при посіві і воскресав у колосках нового хліба, був основою багатьох весняно-літніх календарних обрядів. Саме ритуальні дії забезпечення врожайності слугували виникненню вірувань"².

В давнину зустріч Весни складала цілісний обряд, який наслідував окремі елементи Масниці. В народі говорять: "зиму проводжати, весну закликати". В давнину наші далекі предки

найбільше шанували весну, на честь її влаштовували святкування. "Весна – пора року від 21 березня до 23 червня, коли природа пробуджується від зимового сну й готується до нового життя, плідної творчості, – пора молодого кохання та парування. Від найдавніших часів прихід весни супроводжувався в народі різними обрядами, що мали сприяти тому збудженню сил природи. З поширенням християнства в Україні духовенство намагалося викоринювати ті поганські обряди, і то тим більше, що вони припадали переважно на Великий піст, що цілковито заперечував весняну "радість" та "веселість". Тому дещо з тих давніх весняних обрядів перекинулося на великодній тиждень і заціліло тут майже виключно як дитячі та молодечі забави, а також як поминальні свята – дні померлих. Дещо залишилося при поодиноких святах, але збереглося в коротких формулах вітання перших весняних пташок, чи рослин, та замовляннях при тій нагоді бажання собі здоров'я та щастя на господарстві"³. До циклу дохристиянських свят, пов'язаних з приходом весни належать: звичай викликання Весни; свято першої борозни; Свято Юрія; "Верба". В наш час збереглися лише елементи обрядів зустрічі весни.

Народний календар українського народу – це тисячолітній документ його культури, життя. Українці створили свій хліборобський календар, пов'язаний з циклами природи, в якому відмічались початок і кінець господарських робіт, час визрівання урожаю. З часів прийняття християнства давніші звичаї були поєднані з датами церковного календаря та отримали нові християнські назви. Завдяки дослідженню Б.О.Рибаківа можна зробити висновок, що розшифрований ним східний календар дає змогу визначити термін язичницьких обрядодій та ставить їх у зв'язок з розвитком рослинності⁴.

Досліджуючи весняний обрядовий цикл треба відзначити, що в обрядовий комплекс поряд з елементами, характерними лише для цього святкування, входять елементи загальні, які переходять із одного обрядового циклу в другий. Значення таких елементів підкреслив В.Я.Пропп⁵. Треба відзначити, що споріднені елементи знаходяться в обрядових діях в різноманітних варіантах та займають нерівнозначні місця. Деякі елементи поліфункціональні.

18 березня на Герасима-Шпаківника починають прилітати птахи. Для зустрічі птахів наші пращури виконували обрядові дії, які забезпечували людині здоров'я, гарний урожай. В XIX ст. на свято весняного рівнодення (22 березня) обов'язково випікали печиво – "жайворонків". На Сумщині господарки пекли "кулики", які мали форму птаха, на спині якого була розміщена пташка меншого розміру – "жайворонок". На Рівненщині господарки пекли сорок булочок-пампушок чи сорок калачів та роздавали дітям, щоб ті співали та закликали весну:

"Повиходьте, безштаньки,
Заспівайте веснянки,
Зимовали – не співали!
Все ж бо весни дожидали.
Огірки-жовтяки, –
Старійтеся, хлопці, всі;
Огірочки зелененькі, –
Всі дівчата молоденькі."

В день православного свята Сорок Святих зносять сорок прутиків та вкладають їх навхрест на гніздо. Після повернення птахів із вирію розпочиналася весна. В обрядових діях заклику весни простежується магічна функція хліба. Можна зробити припущення, що в давнину в обрядові дії заклику весни входив хліб, а з часом його замінили обрядовим печивом. Коли печиво втратило своє обрядове значення, його стали пекти для дітей. Дітвор бавилась з "птахами", натикала їх на гілочки, підкидала вгору, імітуючи їх рух у повітрі. З "жайворонками" гралася впродовж дня, а потім кидали в річку чи ставок. Тексти пісень, що супроводжували ці забави, містили в собі сподівання на гарний урожай. Основні мотиви обрядових дій із "жайворонками" – очікування тепла, урожаю. Тексти пісень містять в собі прохальні інтонації, що підтверджує їх магічно-ритуальний зміст.

Поряд із звертанням до птахів у піснях поширене звертання до весни. В день свята Сорока Мучеників дівчата, вибравши високе місце (дах, пагорб), розпалювали на ньому вогнище,

водили хороводи, виспівуючи "Ой весна, мати, ходи до нас гуляти!" На Чернігівщині побутовував обряд, в якому можна простежити ритуальні дії, пов'язані з жертвоприношенням землі. З початком весни, варили горщик каші, виносили його на вулицю і закопували в землю, звернувши до неї кілком"⁶.

Ритуальні обрядові дієства закликують весни підтверджують визначну роль хліба, який приносять в жертву землі, сподіваючись на гарний урожай. Іноді закликаючи весну обіцянками розваг та багатства, дівчата заходили у річку, розкладали вогнище, стрибали через нього. Після обіду молодь, старші люди виходили на вулицю, виспівуючи одну з найстаріших діалогів-пісень "А ми просо сіяли". Цю веснянку-"перегук" співали дівчата в одному кутку села, а їм голосно відповідав гурт з другого кінця села. Веснянка "А ми просо сіяли" належить до найстарішого пласту весняних ігор, що поєднували рухи, пісню, тексти і імітаційну гру. Іноді під час виконання пісні імітувалися прийоми сіяння, оранки. Ці обрядові дієства підтверджують трудову теорію походження календарної обрядовості. Веснянки в Україні співають від ранньої весни до Трійці, а іноді і до Петра: "Чорнобриві дівчата, поспішивши відговоритися ще на другому тижні посту, вечорами виходять на вулицю, або інше просторе місце привітати весну своїми дзвінками веснянками"⁷.

Діти та молоді дівчатка не допускалися до співання веснянок. Під час розваг парубки з жартами втручаються в дівочі розваги. Гри-веснянки, що проводились гуртом молоді мали ще й магічне спрямування. В веснянках простежується бажання людини прихилити до себе добрі сили, а відвернути лихі.

"Ой ти, Сонечко, засвіти, засвіти,
Землю-матінку пригорни, пригорни".

Дослідник О.І.Дей розподіляє веснянки на групи – стародавні, з архаїчною обрядовою функцією, та новостворені, переважно ліричного й жартівливого характеру. В деяких веснянках виразно звучать шлюбні мотиви, надії дівчат на вдале одруження. В давнину закликали весну, співаючи: "Благослови, Боже, зиму проваждати (замикати), весну закликати".

За окремими діями та піснями ми сьогодні не можемо чітко уявити цілісний обряд зустрічі весни. Але деякі елементи, які залишились, дають підстави стверджувати те, що весну закликали. Ці обрядові дії мали на меті сприяти приходові весни. Відокремившись як самостійний акт, ці обрядові дії втратили цілісність та частину аграрно-магічних функцій. З часом, трансформувались, цей звичай перетворився на гру-забаву – дитячу чи молодіжну.

Слушною є думка С.Килимника про вивчення народних традицій, що не втратило своєї актуальності і тепер. "Вивчаючи наші стародавні джерела, зокрема народну творчість та взагалі наші традиції, наука правдиво і глибоко дослідила світогляд наших пращурів дохристиянської доби. Той світогляд до деякої міри і панує й тепер, поруч християнського світогляду"⁸.

На Поділлі в середині ХХ ст. існував звичай співати веснянки біля церкви та на цвинтарі. Давня традиція шанування померлих родичів забезпечувала вчасний прихід весни, опікування померлих родичів живими. Звичаї, пов'язані з весняним сільськогосподарським циклом зосереджені навколо Великодня. Селяни-господарі готувались до роботи в полі завчасно. З метою очищення від усілякого зла селяни-господарі готувались до свят, постували. Під час посту заборонялись ігри, танці, співи. Треба сказати, що деякі елементи цілісних обрядів все ж таки виконувались. Ці обрядові дії мали апотропеїчні, профілактичні функції. Свято Середохрестя святкується в середу (в середині поста), вважаючи, що в ніч з середи на четвер піст переломлюється навпіл. В Україні в середу пекли середохрестя – обрядове печиво в формі хреста. Частину печива з'їдають на Середохрестя, а найбільший хрест беруть з собою в поле в той день, коли в перший раз їдуть сіяти. Поклавши хрест серед ниви орють, а дійшовши до нього з'їдають. Невеликий шматочок несуть дітям додому. В південно-східній частині України пасічники печиво освячували в церкві на Благовіщення, розтирали та всипали в мед, яким годували бджіл. Ці обрядові дії мають магічно-ритуальний зміст, вони спрямовані забезпечити добрий урожай, дати силу орачеві, коням. З часом звичай випікання з борошна хрестів трансформувалася. В деякій місцевості хрести випікають для дітей. На Хрестці (іноді навіть по снігу) сіють мак. За звичаєм мак сіють молоді дівчата та жінки, приспівуючи:

"Край долини мак, мак;
Край широкий мак, мак –
Мак чистий, головистий:
Головочки, як ріпочки:
Молодіє молодочки
Завивали головочки.
Буде мак тут!
Буде мак тут!"

Важливу частину обрядів, пов'язаних з польовими роботами, становили магічні ритуали закликання дощу. Про ці ритуальні дії говорять закликання, які трансформувались в дитячі пісеньки: "Чим хочеш поливай, тільки хрест подавай!"

Під час святкування Вербної Неділі, в період до Пасхальних свят, виконується ряд профілактичних обрядів. В останню перед Великоднем неділю освячують вербу. Вважається, що вона наділена магічними властивостями. Верб – священне дерево, символ християнства. В суботу вечором, або вранці в неділю в церкві освячують вербу та роздають людям. Йдучи додому, віруючі при зустрічі пацають один одного, промовляючи:

"Не я б'ю, верба б'є:
За тиждень Великдень!
Будь здоровий, як вода,
Будь багатий, як земля!"

З давніх часів вербу вважали святим деревом, наділеним чародійними властивостями. "Бити свяченою галузкою верби, що її в Галичині та Буковині звать "шуткою" – звичай ще дохристиянський: він має на меті передати тому, кого б'ють, творчої розбудженої енергії та здоров'я"⁹. По всій Україні з давніх часів співають веснянку "Вербова дощечка", яка проникнула анімістичним світоглядом у віру чарівного вербового мату, який повинен з'єднати долю дівчини з своїм коханим хлопцем. Здавна вербу оспівували в піснях, вона символічно поєднувалась з думками, мріями, журбою, надією, розлукою. Люди садять вербу на могилах, що символізує тугу, розпач. В народі вважають, що до літнього Миколи не можна купатися, бо з "чоловіка верба виросте" – він захворіє та помре. В деяких місцевостях на Буковині покійнику під тіло накладали вербові прутики. Магічні властивості, якими наділена верба, передаються людям, тваринам в той момент, коли її гілки дотикаються до людей чи тварин. Іноді освячену вербу давали худобі в їжу, з метою запобігання хвороб у тварин, затикали в хліву біля дверей, даху. На Харківщині запаленою гілкою верби обкурювали по чотирьох "кутках" ниву, а розламані гілки розкидали по полях. Ці обрядові дії були спрямовані на чарування майбутнього урожаю.

На Закарпатті під час грози вербу кидали у вогонь, вважаючи, що верба не дасть увійти в дім нечистій силі. Верб символізує Небо, що тримає Сонце. Ще з дохристиянських часів в Україні існував звичай садити вербу дівчатами на виданні. В народі існує вірування: якщо верба прийметься – дівчина цього року вийде заміж.

У наших пращурів існувало вірування в чудодійну силу верби, її чарівні властивості, адже на гілочках верби оселяються душі покійників, які оберігають людину від нечистої сили. Тому хресні ходи на ниви, освячення криниць, завжди проходили із свяченою вербою.

Для глибокого розуміння розвитку народних традицій в святково-обрядовій культурі українців посідає цілий ряд малодосліджених проблем. Одна з них – це культурний симбіоз давніх пластів обрядовості з нашаруванням християнських елементів. Протистояння між віруваннями і церквою тривали впродовж століть. Можливо цей процес почався ще значно раніше, і священники на містах намагалися поєднати народні традиції з церковними, що викликало осуд прихильників православного християнства, освічених людей. Добре відома всім позиція письменника ченця Івана Вишенського. Відвідавши Україну і побачивши, як вже далеко зайшов процес проникнення первісних традицій у християнські, він у 1599 – 1600-х роках пише свої твори, послання, які об'єднані у праці "Книжка" з метою вже необхідності очищення

церкви від впливу на неї народних традицій. Він перераховує всі свята народного календаря, називаючи їх "квасом поганським".

Очевидно послання полеміста не мало великого відлуння і вже було запізним у часі, бо наступні етнографічні описи свят XVIII – XIX сторіч показують, що народні свята відбувалися з дозволу церкви.

З метою мовної асиміляції та метою витіснення або пристосування народних текстів ще у XVIII сторіччі почалося видання релігійних пісень у так званих "Богогласниках". Доповнені і змінені, вони виходили у 1805 і 1825 роках. Церковні кошти пропонувалися для розучування віруючими. Зрозуміло, що вони були незрозумілі і не прийнятні для широких народних мас.

Наприкінці XX – на початку XXI ст., з активізацією неоязичництва дискусії навколо впливу християнства на традиційну культуру загострилися. Існує декілька поглядів на цю проблему, які часами дуже різняться. Певне коло вчених переконане, що з введенням християнства старий поганський зміст народних звичаїв християнської віри органічно ввійшов у суспільне і особисте життя наших пращурів¹⁰.

Думка очевидно є досить дискусійною. Полярну позицію займають прихильники давньої рідної віри, тобто первісних світоглядних уявлень. Вони вважають, що християнська релігія негативно вплинула на еволюцію традиційної культури українців, спричинилася до втрати системи давніх народних цінностей і духовності¹¹.

Редагуванню і привнесенню нових ідеологічних орієнтирів піддавалися традиційні обряди і за радянського часу. Тому питання висвітлення складних кількоступневих процесів трансформації традиційних обрядів не є ще достатньо розкритим в етнологічній науці, що певною мірою ускладнює розуміння етнокультурних явищ у сьогоденні. У 1980-х роках в академічних установах плануються історико-етнографічні дослідження регіонів України.

Свого часу грецький філософ Аристотель виводив ґенезу святково-обрядової культури людства з необхідності зміни праці й відпочинку, особливого стану душі людини у почутті радості, світосприйманні, так і етнопсихологи в XXI ст. вбачають у збереженні давніх звичаїв особливе функціональне значення святкового почуття, необхідного для життя наших сучасників.

Останній тиждень Посту за народним календарем називається Чистим. Дуже важливе значення має Чистий четвер¹².

В Україні найпоширеніший звичай – очищення водою. В передпасхальний тиждень у Чистий четвер вранці необхідно скупатися в річці, купувати дітей (щоб не чіплялася короста). Скупатися в річці необхідно вранці, бо якщо це зробити пізніше – ворон скупає своїх дітей у воді і вона втрапить свою чудодійну силу. Той же зміст, що і очищення водою, мав обряд обкурювання. Ці засоби є найдревнішими для очищення від нечистої сили. До полудня у чистий четвер важкі роботи по господарству мусять бути закінченими. Зранку господині мастять хату зовні, призьбу вимашують жовтою глиною, а стіни – білою. За церковним календарем чистий четвер називається Страсним. В церкві відправляють "страсті". В четвер дотримуються тиші, не співають, не танцюють. Йдучи додому з церкви, слідкують, щоб не згасла запалена свічка. За давніх часів в Україні існував звичай очищуватися вогнем. Від впливу відьом протягом посту господині кожного четверга кидали поліно на горище. У чистий четвер цими полінами топили піч, віривши, що відьму "пектиме" і вона прийде в хату щось позичити. Якщо жінка зайде в хату – їй необхідно відмовити. В наш час віра у відьом збереглась майже повсюди.

У Чистий четвер сіль обертали в тканину та клали в піч, спалювали. Коли тканина згорала, сіль виймали та зберігали до Великодня. Її освячували, зберігали та використовували від хвороб.

В дохристиянську добу вважалося, що найвищими чистителями і святителями є вода й вогонь. За віруванням наших пращурів землю населяли добрі і злі сили. Добрі сили людина прихилила до себе, а лихі намагалася відганяти (заворожувала, відганяла водою і вогнем). Люди вважали вогонь "праведним сонцем". Християнська церква прийняла давнє язичницьке шанування сонця. Не випадково у Святому Письмі сказано: "Клянемось Тобі, сонцю правди". Сьогодні на честь Сонця в церкві ми запалюємо свічки та лампадки, всі великі наші свята проводимо зі свічками – вогнем.

-
- ¹ Курочкін О. Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята // Бібліотека українця. – К., 2004. – С. 73.
- ² Українська етнологія. За ред. В.Борисенко. – К., 2007. – С. 268.
- ³ Онацький Є. Українська Мала Енциклопедія. – Буенос-Айрес, 1958. – Кн. 2. – С. 145–146.
- ⁴ Рыбаков Б.А. Календарь IV века из земли полян // Советская археология. – 1962. – № 4. – С. 87.
- ⁵ Пропп В.Я. Русские аграрные праздники / Опыт историко-этнографического исследования. – Л., 1963. – С. 12.
- ⁶ Соколова В. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев, белорусов. – М., 1979. – С. 75.
- ⁷ Максимович М. Дні та місяці українського селянина. – К., 2002. – С. 32.
- ⁸ Килимник С. Український рік у народних звичаях. Т. I. – Вінніпег-Торонто, 1964. – С. 64.
- ⁹ Онацький Є. Українська Мала Енциклопедія. Кн. II. – Буенос-Айрес, 1958. – С. 139.
- ¹⁰ Матвеева Н. Солнцеворот: праздники, обычаи, предания. Церковно-народный месяцеслов. – К., 1995. – С. 4.
- ¹¹ Шаян В. Проблеми української віри. – Лондон, 1972. – С. 20.
- ¹² Соколова В.К. Вказ. праця. – С. 101.

В статье раскрываются закономерности функционирования и развития мировоззрения украинского народа.

Ключевые слова: обычай, веснянки, народные традиции, ритуал, обряд.

In the article the conformity of functioning and development of world outlook of Ukrainians is examined.

Key words: custom, vesnianka (Ukrainian folk song), traditions, rituals.